

Ελευθερία Καρνάβου

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ:
Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όλα τα θεωρητικά και τα πραγματικά αντικείμενα που πρωτομελετήθηκαν από τους αστούς οικονομολόγους και κοινωνιολόγους έχουν φορτιστεί μεθοδολογικά και επιστημολογικά με τρόπο που να κινδυνεύει ορισμένες φορές να παρασύρει προς την ίδια προβληματική κατεύθυνση και τη μαρξιστική επανατοποθέτηση. Αυτό δεν είναι ιδιαίτερα περίεργο όταν λάβει κανείς υπόψη του ότι ο εμπειροθετικισμός έχει παρεισφύσει στον μαρξιστικό χώρο και έχει σε μεγάλο βαθμό οδηγήσει στην παραχάραξη της μεθόδου του ιστορικού υλισμού, στη βάση μιας αλλοτρίωσης των μαρξιστικών όρων, μιας αποστασιοποίησης της μορφής των εννοιών από το περιεχόμενό τους.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας αντίκρουσης των θεωρητικών κατασκευών των αστών, η μαρξιστική προσέγγιση¹ έχει συχνά οδηγηθεί με διαφορετικό τρόπο και διαφορετικό περιεχόμενο:

- στις ταυτολογικές ερμηνείες
- στις αυθαίρετες αξιωματικές διατυπώσεις (στη θέση της θεωρητικά πληροφορημένης ιστορικής έρευνας)

Η κ. Ελευθερία Καρνάβου είναι πολυδόμος-χωροτάκτης, λέκτορας του Α.Π. Θεσσαλονίκης.

1. Στο βαθμό που η επιχειρηματολογία του άρθρου είναι κριτική αφορά όλες εκείνες τις προσεγγίσεις που τείνουν προς τη διατύπωση «γενικής θεωρίας» και μ' αυτή την έννοια αφορά προσεγγίσεις όπως αυτές της «μεταφοράς της υπεραξίας», της «ανάπτυξης του καπιταλισμού σε θύλακες», του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» που άνησαν στον ελληνικό κυρίως διάλογο για το περιφερειακό πρόβλημα (βλ. σ. 11 και σημείωση 14). Σε μικρότερο βαθμό και στο μέτρο που υπάρχει παρόμοια τάση «γενικής θεωρίας» η κριτική αφορά και προσεγγίσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας όπως αυτή του Lipietz A. (1977).

- στην αντιστροφή της εμπειρικής παρατήρησης σε θεωρία
- στο θεωρητικισμό και το φορμαλισμό.

Τα προβλήματα βέβαια προέρχονται κυρίως από την παραχάραξη της ίδιας της μαρξιστικής μεθόδου και την αλλοίωση του περιεχομένου των εννοιών του κλασικού μαρξισμού. Υπάρχει όμως ένα επιπλέον ζήτημα που αφορά την απάντηση στο ερώτημα: Γιατί το περιφερειακό πρόβλημα αποτελεί ή πρέπει να αποτελεί εξειδικευμένο αντικείμενο μελέτης; Η αδυναμία τοποθέτησης αυτού του ερωτήματος στο επίκεντρο της προβληματικής έχει αρνητικές συνέπειες, στο βαθμό που οι σχετικές απαντήσεις είναι οι μόνες (μαζί με τον μεθοδολογικό επαναπροσδιορισμό, όπου είναι απαραίτητος) που καταξιώνουν γνωστικά και κοινωνικά το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για το περιφερειακό πρόβλημα, δίνουν κατεύθυνση στη διερεύνησή του και περιορίζουν τις πιθανότητες εμφάνισης των θεωρητικών προβλημάτων στα οποία αναφερθήκαμε.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να τοποθετηθούμε αναφορικά με τα παρακάτω ερωτήματα:

- Είναι οι περιφερειακές ανισότητες δομικό στοιχείο του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής;
- Μπορούμε να μιλάμε για θεωρία του περιφερειακού προβλήματος και με ποια έννοια;
- Υπάρχει θεωρητικό αντικείμενο που αντιστοιχεί στην περιφέρεια;
- Πώς καταξιώνεται —από τη μαρξιστική άποψη— η ακαδημαϊκή διαίρεση της εργασίας και η ειδική ενασχόληση με το περιφερειακό ζήτημα και τις περιφερειακές ανισότητες;

2. ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Τόσο στη διεθνή όσο και την ελληνική μαρξιστική βιβλιογραφία απαντούν αρκετά συχνά διατυπώσεις που ανακηρύσσουν τις περιφερειακές ανισότητες (περιφερειακό πρόβλημα) σε δομικό και εγγενές χαρακτηριστικό του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής.²

Για να προχωρήσουμε στην αντιμετώπιση του ερωτήματος θα κάνουμε πρώτα την εννοιολογική διάκριση μεταξύ Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής και Κοινωνικού Σχηματισμού. Ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής

2. Μεταξύ των άλλων βλ. Mandel E. (1963, 1969), Morgan K. (1979, a, b, 1980), Βαΐου-Χατζιμυχάλη Ν., και Χατζιμυχάλης Κ. (1979), Ανδρικοπούλου Ε.

είναι μια *αφαίρεση* την οποία χρησιμοποιεί ο Μάρξ για να μελετήσει συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, μια αφαίρεση απ' τις ιδιαιτερότητές τους, συμπεριλαμβανομένης και της *χωρικής ιδιαιτερότητας*. Πρόκειται για μια εξαιρετικά αφηρημένη έννοια, στο πλαίσιο της οποίας δεν είναι δυνατή η αναπαραγωγή της πολυπλοκότητας της κοινωνίας στην οποία ζούμε. Αυτή η πολυπλοκότητα αναπαράγεται με τη χρήση της εννοιολογικής κατηγορίας του ιδιαίτερου κοινωνικού σχηματισμού, π.χ. «της ελληνικής κοινωνίας της μεταπολεμικής περιόδου».

«Ο ΚΤΠ καθορίζεται από τις παραγωγικές δυνάμεις (τεχνικές) και παραγωγικές σχέσεις και την μεταξύ τους συνάρθρωση, δηλαδή από τα χαρακτηριστικά που ανήκουν ειδικά στον καπιταλισμό... Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, σ' ένα ώριμο στάδιο ανάπτυξης, οι παραγωγικές δυνάμεις χαρακτηρίζονται από την εκμηχανισμένη παραγωγή και, αντίστοιχα, οι παραγωγικές σχέσεις από την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο... Οι σχέσεις παραγωγής στον ΚΤΠ χαρακτηρίζονται από μια τέτοια κατανομή και ένα τέτοιο έλεγχο των μέσων παραγωγής, ώστε κάτοχοι των μέσων παραγωγής και του προϊόντος της εργασίας να είναι οι μη εργάτες, ενώ οι εργάτες κατέχουν μόνο το εμπόρευμα εργατική δύναμη. Στη βάση αυτών των εννοιών μελετάται από τον Μάρξ ο ΚΤΠ και παράγεται η γνώση των νόμων ανάπτυξής του. Όμως ο ΚΤΠ δεν είναι το ίδιο όπως ο βρετανικός κοινωνικός σχηματισμός και οι νόμοι ανάπτυξής του δεν είναι οι ίδιοι όπως η βρετανική ιστορία. Δύο γεγονότα αρκούν για να αποσαφηνιστεί το σημείο αυτό. Πρώτον, ο ΚΤΠ είναι μια θεωρία των σχέσεων μεταξύ δύο τάξεων της αστικής και του προλεταριάτου ενώ οι κοινωνικοί σχηματισμοί συμπεριλαμβάνουν και άλλες τάξεις, π.χ. την μικροαστική και την αγροτική τάξη. Δεύτερον, η ιστορία ενός κοινωνικού σχηματισμού ξεδιπλώνεται σε μια ορισμένη χρονολογική κλίμακα και μια καθορισμένη αλληλουχία και ποικίλλει από έναν καπιταλιστικό σχηματισμό σε άλλο, ενώ οι νόμοι ανάπτυξης του ΚΤΠ δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένη χρονική κλίμακα» (Fine B., Harris L., 1986, σ. 26, 27).

Στον κοινωνικό σχηματισμό αντιστοιχεί η ιδιαιτερότητα, η πολυπλοκότητα των τάξεων και των κοινωνικών ομάδων, συγκεκριμένοι (και ιδιαίτεροι συχνά) θεσμοί και συγκεκριμένος ανθρωπογεωγραφικός χώρος, με κοινωνική και οικονομική διαίρεση. Στο επίπεδο ανάλυσης του κοινωνικού σχηματισμού εντάσσεται ο τρόπος ενσωμάτωσης προκαπιταλιστικών θεσμών και διαιρέσεων: οικογένεια, διάκριση ανάμεσα σε φύλα και σε φυλές, διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε περιφέρειες.

Η φυσική, κοινωνική και οικονομική διαίρεση του χώρου είναι φαινόμενο που προϋπάρχει του ΚΤΠ αλλά και συγκεκριμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Όπως συμβαίνει και με άλλες μορφές «διαιρέσεων»

(όπως των φύλων και των φυλών) ο καπιταλισμός τις χρησιμοποιεί και τις εντάσσει στο δικό του σύστημα ιεραρχιών, τις μετασχηματίζει και τις επικαθορίζει. Δεν αποτελούν όμως οι διαιρέσεις αυτές ούτε ικανές αλλά ούτε και αναγκαίες προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή του. Η υπέρβαση των διαιρέσεων αυτών δεν συνεπάγεται ούτε προϋποθέτει υπέρβαση του ΚΤΠ.

Έτσι δέν μπορεί να θεωρήσει κανείς θεωρητικά σημαντικά τις διατυπώσεις που υπογραμμίζουν αρκετές μαρξιστικές προσεγγίσεις στο περιφερειακό ζήτημα, σύμφωνα με τις οποίες: «Η ανισόμερη ανάπτυξη ανάμεσα σε περιφέρειες αποτελεί την κεντρική ουσία του καπιταλισμού στο ίδιο επίπεδο με την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο...» Το ίδιο προβληματική είναι και η διατύπωση σύμφωνα με την οποία: «Αν το ποσοστό κέρδους ήταν το ίδιο σ' όλες τις περιφέρειες μιας χώρας... τότε δεν θα υπήρχε συσσώρευση του κεφαλαίου πέρα απ' αυτή που θα έκαναν αναγκαία οι δημοσιογραφικές μεταβολές».³

Οι διατυπώσεις αυτές μπορούν να γίνουν κατανοητές όχι ως επιστημονικές υποθέσεις αλλά ως το αποτέλεσμα των πρώιμων υπερ-αντιδράσεων της μαρξιστικής προσέγγισης που τελείως δικαιολογημένα κατήγγειλε μια συγκεκριμένη αντιμετώπιση που ουσιαστικά θεωρούσε το περιφερειακό ζήτημα ως τεχνικό και πολιτικά ουδέτερο. Αυτό που είναι κυρίαρχο στον ΚΤΠ είναι η σχέση κεφαλαίου/εργασίας και η σχετική κατανομή του προϊόντος, η κίνηση του κεφαλαίου από κλάδο σε κλάδο με γνώμονα το μέσο ποσοστό κέρδους, ο ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίων, σε μια διαδικασία όπου μεγέθυνση και αξιοποίηση σε ορισμένες καπιταλιστικές επιχειρήσεις σημαίνουν οικονομική κατάρρευση και έξοδο από την αγορά για κάποιες άλλες. Αυτό που είναι επίσης κυρίαρχο στον ΚΤΠ είναι η μεγάλη εσωτερική διαίρεση της εργατικής

3. Αποσπάσματα από άρθρο της Ε. Ανδρικοπούλου (1985) όπου παραθέτει διατυπώσεις του Mandel (1969) τις οποίες και υιοθετεί, προτείνοντας επιπλέον ότι η δεύτερη μπορεί να αποτελέσει κεντρική υπόθεση «για την ανάπτυξη εμπειρικής και θεωρητικής έρευνας προς την κατεύθυνση που εξετάζει» (σε 94, 95). Σχολιάζοντας τις διατυπώσεις αυτές πρέπει να τονίσουμε τα παρακάτω:

1) Η ανισόμερη ανάπτυξη μεταξύ περιφερειών ασφαλώς και δεν αποτελεί την κεντρική ουσία του καπιταλισμού στο ίδιο επίπεδο με την εκμετάλλευση της εργασίας από το κεφάλαιο για τους εξής (τουλάχιστον) λόγους: α) για δεδομένες περιφέρειες όπως αυτές που σήμερα χρησιμοποιούνται για επιχειρησιακούς λόγους είναι απόλυτα νοητή η εξίσωση όλων των πιθανών δεικτών χωρίς την υπέρβαση του ΚΤΠ, β) η διατύπωση είναι προβληματική δεδομένου ότι ένας απ' τούς βασικούς της όρους (περιφέρεια) δεν είναι θεωρητικά προσδιορισμένος.

2) Αναφορικά με τον δεύτερο ισχυρισμό: Το άνισο ποσοστό κέρδους ανάμεσα σε κλάδους και τομείς αποτελεί πράγματι συνθήκη της καπιταλιστικής αναπαραγωγής σύμφωνα με τις αναλύσεις και την τεκμηρίωση του Marx στο *Κεφάλαιο* και σε άλλα έργα. Από πού όμως προκύπτει ότι δεν είναι νοητή η εξίσωση των μέσων ποσοστών κέρδους που αντιστοιχούν σε διάφορες γεωγραφικές ενότητες (περιφέρειες) στο εσωτερικό των οποίων το άνισο ποσοστό κέρδους (καθώς και άλλοι οικονομικοί όροι άνισης ανάπτυξης) εξακολουθούν υφιστάμενοι;

τάξης ανάμεσα στο τμήμα εκείνο που συμμετέχει άμεσα στην παραγωγή και το πλεονάζον ή περιθωριοποιημένο τμήμα της εργατικής τάξης.⁴

Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και ο Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής είναι καταρχήν και σε σημαντικό βαθμό α-χωρικές (πράγμα που καθόλου δεν συνεπάγεται ότι ο χώρος και οι χωρικές διαιρέσεις είναι άνευ σημασίας).⁵ Υπό μία έννοια και για πολλούς μαρξιστές η διατύπωση αυτή αποτελεί «κοινό τόπο», δεν έχουν όμως εξαχθεί όλα τα δυνατά συμπεράσματα για την περιφερειακή θεωρία. Το σημαντικότερο, δεν έχει διατυπωθεί με σαφήνεια το γεγονός ότι η γεωγραφική περιφέρεια (στο εσωτερικό του εθνικού κράτους) δεν αποτελεί θεωρητικό αντικείμενο.

Στο επίπεδο ανάλυσης του ΚΤΠ τόσο το «κέντρο» όσο και η «περιφέρεια» είναι προσδιορισμοί κυρίαρχα α-χωρικοί. Στο επίπεδο των μέσων παραγωγής οικονομικοί κλάδοι με υψηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και υψηλό ποσοστό κέρδους βρίσκονται στο «κέντρο» της καπιταλιστικής παραγωγής και, αντιστρόφως, οικονομικοί κλάδοι με χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και χαμηλό ποσοστό κέρδους βρίσκονται στην περιφέρεια της καπιταλιστικής παραγωγής (περιφερειακοί οικονομικοί κλάδοι).⁶ Στο επίπεδο της εργατικής δύναμης μπορεί να γίνει αντίστοιχη διάκριση ανάμεσα στο τμήμα της εργατικής τάξης που συμμετέχει άμεσα στην παραγωγή και μάλιστα στα πλαίσια των οικονομικών κλάδων της πρώτης κατηγορίας και εκείνο το τμήμα της εργατικής τάξης που περιθωριοποιείται απόλυτα (υπερπληθυσμός), ή σχετικά (συμμετοχή σε «περιφερειακούς» οικονομικούς κλάδους ή συμμετοχή σε προκαπιταλιστικές επιχειρήσεις).⁷

Η μετάβαση από τον οικονομικό χώρο, όπως τον περιγράψαμε, στον ανθρωπογεωγραφικό αποτελεί παράλληλα και μετάβαση από τον ΚΤΠ στον κοινωνικό σχηματισμό. Η έκφραση της οικονομικής σχέσης κέντρο-περιφέρεια στον γεωγραφικό χώρο είναι εξαιρετικά έμμεση. Έτσι, το γεωγρα-

4. Marx K. (1977) τ. 1, κεφ. XXV, Gordon D. (1982), Meillassoux G. (1985), De Brunhoff S. (1978).

5. Η χωρική διαίρεση είναι η συνέπεια οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών διαδικασιών αλλά και αντιστρόφως ένα δεδομένο σχήμα χωρικών διαφοροποιήσεων έχει οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνέπειες. Στην προσέγγιση της έννοιας του χώρου διακρίνουμε δύο επιπλέον αντίληψεις: την α-χωρική (ουσιαστικά) αντίληψη που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της νεοκλασικής οικονομικής προσέγγισης και τον χωρικό φετιχισμό που υπερεκτιμά τις επιδράσεις του χώρου στα κοινωνικά φαινόμενα. Η τελευταία αυτή άποψη απαντά τόσο στους παραδοσιακούς γεωγράφους (αλλά και στους βικτωριανούς κοινωνικούς σχολιαστές) όσο και σε μικρή μερίδα μαρξιστών.

6. Βλ. Friedman E. (1977).

7. Για μια λεπτομερέστερη ανάλυση που ακολουθεί την προσέγγιση του πρώτου τόμου (κεφ. 25) του *Κεφαλαίου* του Marx καθώς και σύγχρονες αναλύσεις όπως αυτή του Gordon D. (1982), βλ. Καρνάβου E. (1985).

φικό ή οικιστικό κέντρο μπορεί να εμφανίζει χαρακτηριστικά περιφέρειας από άποψη οικονομική και κοινωνική και, αντίστροφα, σε περιφερειακές γεωγραφικές ενότητες να εμφανίζονται χαρακτηριστικά οικονομικού κέντρου. Ένα παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης είναι οι κεντρικές περιοχές πόλεων (inner cities), όπως του Λονδίνου, του Birmingham και πολλών άλλων, που συγκεντρώνουν σήμερα στον τομέα της μεταποίησης οικονομικές δραστηριότητες με «περιφερειακά» χαρακτηριστικά (χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, μεγάλο ποσοστό ανειδίκευτης εργασίας, ανασφάλιστη εργασία κ.λπ.), ενώ οι περιφέρειες στις οποίες εντάσσονται είναι αυτές που κατεξοχήν συγκεντρώνουν βιομηχανίες αιχμής και γενικότερα ένα σύνολο αντιδιαμετρικών οικονομικών χαρακτηριστικών.

Εν πάση περιπτώσει στο εσωτερικό μιας δοσμένης γεωγραφικής περιφέρειας (όπως κι αν οριστεί) συνυπάρχουν χαρακτηριστικά κέντρου και περιφέρειας. Για λόγους αναλυτικούς θα μπορούσαμε να υποθέσουμε μια κατάσταση σχετικής ομοιογενοποίησης του χώρου: Μια κατάσταση όπου γεωγραφικές μονάδες οσοδήποτε μικρότερες από τις συμβατικές, επιχειρησιακές ή διοικητικές περιφέρειες, εμφανίζουν ίσες τιμές στη (μέση) οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ή σε οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες σαν αυτούς που απασχολούν την «περιφερειακή επιστήμη». Στο εσωτερικό κάθε περιφέρειας οι κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις που προέρχονται από τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου θα εξακολουθούσαν να υφίστανται: Δηλαδή, οι διαφορές στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, στα ποσοστά κέρδους, στις συνθήκες αναπαραγωγής των διαφόρων στρωμάτων της εργατικής τάξης κ.λπ. Στην περίπτωση όμως μιας τέτοιας ομοιογενοποίησης το πραγματικό αντικείμενο δεν είναι πλέον η περιφέρεια(εις), όπως έχει εμφανιστεί ιστορικά και όπως έχει αντιμετωπιστεί από την «περιφερειακή επιστήμη», αλλά οι ίδιες οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής που βέβαια καταλαμβάνουν κάποιο γεωγραφικό χώρο.

Το ερώτημα που τίθεται αφορά την πολιτική δυνατότητα μιας τέτοιας ομοιογενοποίησης.⁸ Το ερώτημα αυτό μας παραπέμπει στη μελέτη της ταξικής πάλης, της φύσης του κράτους, το βαθμό ανεξαρτησίας του από τις κοινωνικές τάξεις, τη γεωγραφική κατανομή των κρατικών επεμβάσεων/επενδύσεων και του ταξικού περιεχομένου τους. Μας παραπέμπει σ' ένα απ' τα ση-

8. Η τεράστια διαφορά ανάμεσα στην (σχετική) ομοιογενοποίηση στην οποία αναφερόμαστε και στην εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων που προβάλλεται από τους αστούς περιφερειολόγους έγκειται στο γεγονός ότι η ανάλυση των αστών συγκαλύπτει το πρόβλημα των δομικών οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων που υπογραμμίζουν το περιφερειακό πρόβλημα. Η ανάλυσή μας εξάλλου υποδεικνύει ακριβώς το αντίθετο ότι δηλαδή η σχετική ομοιογενοποίηση, που στη γενική περίπτωση είναι νοητή, αφήνει τελείως άθικτο το ζήτημα των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων.

μεία εκκίνησης: Για ποιο λόγο από κοινωνική/κριτική άποψη μελετάμε το περιφερειακό πρόβλημα; Μια από τις απαντήσεις είναι ότι το μελετάμε γιατί η ιστορική εμπειρία υποδεικνύει ότι τόσο στη δημιουργία του όσο και στην αναπαραγωγή του έχει κάποιο ρόλο το κράτος. Η υπόθεση αυτή όμως χρήζει θεμελίωσης. Αν η μαρξιστική έρευνα δεν καταστήσει κυρίαρχο στόχο της την ιστορική τεκμηρίωση του ρόλου του κράτους στο περιφερειακό πρόβλημα, το αποτέλεσμα θα είναι η υποκατάσταση παλαιών αξιωμάτων με νέα: Η υποκατάσταση της ιδέας του «ουδέτερου ρυθμιστή» των αστών με το «κράτος των μονοπωλίων», με το «κράτος-όργανο της αστικής τάξης», όπου η φθαρμένη ρητορική των σχετικών διατυπώσεων πολύ λίγο θα πείθει και ακόμη λιγότερο θα προωθεί τη γνώση και μέσα απ' αυτή τα συμφέροντα της εργατικής τάξης.

Ξαναγυρίζοντας στο ερώτημα της δυνατότητας (σχετικής) ομοιογενοποίησης του χώρου (όπως περιγράφηκε παραπάνω) σημειώνουμε ότι:

α) — Στο επίπεδο ανάλυσης του ΚΤΠ η (σχετική) ομοιογενοποίηση είναι καταρχήν νοητή, με την έννοια ότι σ' αυτό το επίπεδο δεν υπάρχει νομοτελειακή αδυναμία σημαντικών διαφοροποιήσεων στη γεωγραφική έκφραση της κοινωνικής και οικονομικής ανισομέρειας.

— Μια τέτοια ομοιογενοποίηση θα άφηνε βέβαια τελείως άθικτο τον ΚΤΠ και τις βασικές «διαιρέσεις» σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο (όπως τις περιγράψαμε) και κυρίως θα άφηνε τελείως άθικτες τις συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής τάξης ως τάξης.

β) — Μόνο στο επίπεδο ανάλυσης του Κοινωνικού Σχηματισμού μπορούν να μελετηθούν οι μηχανισμοί *αναπαραγωγής* και *συντήρησης* των περιφερειακών διαιρέσεων και οι συγκεκριμένοι, ιστορικά καθορισμένοι, περιορισμοί προς την κατεύθυνση σημαντικών εξισοροπήσεων.

— Μόνο στο επίπεδο του Κοινωνικού Σχηματισμού αναδιπλώνεται η ταξική πάλη στο σύνολό της και εμφανίζονται όλα τα ταξικά τμήματα. Εξάλλου μόνο σ' αυτό το επίπεδο εμφανίζονται τα ταξικά στρώματα που σχετίζονται με *προκαπιταλιστικούς* τρόπους παραγωγής. Στο επίπεδο αυτό επιπλέον εμφανίζονται οι «γενικές συνθήκες παραγωγής», η μορφή του οικιστικού δικτύου κ.ά.

Όταν υποστηρίζουμε ότι η (σχετική) ομοιογενοποίηση του χώρου είναι καταρχήν *νοητή*, στο επίπεδο ανάλυσης του ΚΤΠ, δεν κάνουμε ουσιαστικά τίποτε άλλο από το να τονίσουμε ότι η πραγματική *δυνατότητα ή αδυναμία* πραγματοποίησής της είναι *συνάρτηση της ταξικής πάλης*.

Μια χωροταξική αναδιάρθρωση αυτού του είδους θα μπορούσε να γίνει σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό α) με συγκεκριμένη αρχική μορφή περιφερειακών ανισοτήτων, β) συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης και ικανό κοινωνικό περίσσειμα, γ) με δεδομένη συγκυριακή αναγκαιότητα διατήρησης της κοι-

ωνικής συνοχής (αναγκαιότητα που προκύπτει από συγκεκριμένους ταξικούς συσχετισμούς).

3. ΓΙΑΤΙ ΜΕΛΕΤΙΕΤΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Η μελέτη του περιφερειακού προβλήματος, στα πλαίσια της μαρξιστικής παράδοσης, βάζει μια σειρά από ερωτήματα, στα οποία οι απαντήσεις συνιστούν προϋποθέσεις για τη χάραξη κοινωνικής και γνωστικής κατεύθυνσης στη διερεύνησή του. Το κυρίαρχο ερώτημα αφορά τους λόγους για τους οποίους το περιφερειακό ζήτημα αποτελεί ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο.

Στα πλαίσια του εμπειροθετικισμού και της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης, το περιφερειακό πρόβλημα μελετιέται για τον ίδιο λόγο που όλες οι επιμέρους όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας έχουν κατά καιρούς αποτελέσει επιστημονικούς κλάδους και ιδιαίτερους τομείς στα πλαίσια της ακαδημαϊκής διαίρεσης της εργασίας. Η αναπαραγωγή και συντήρηση του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος εξασφαλίζεται, τις περισσότερες φορές, αυτόματα χωρίς να τίθεται το ερώτημα της ιδιαιτερότητας του θεωρητικού και πραγματικού αντικειμένου ή του κοινωνικού λόγου ύπαρξης του ιδιαίτερου επιστημονικού κλάδου.

Οσάκις γίνεται αναφορά στους κοινωνικούς λόγους ύπαρξης της «περιφερειακής επιστήμης», η απάντηση είναι ότι η κατανομή του περιφερειακού ζητήματος αποτελεί την προϋπόθεση για τη χάραξη περιφερειακής πολιτικής προς την κατεύθυνση της αντιμετώπισής του. Εδώ βέβαια υπάρχουν δύο αμφισβητήσιμες παραδοχές: Πρώτον, ότι το περιφερειακό πρόβλημα γεννιέται στο πλαίσιο πολιτικού κενού. Η κρατική παρέμβαση βρίσκεται εξ ορισμού έξω από τους ερμηνευτικούς παράγοντες γένεσης των περιφερειακών προβλημάτων. Το κράτος εμφανίζεται σαν «deus ex machina» μόνο στο επίπεδο επίλυσης των προβλημάτων αυτών. Δεύτερον, και απόλυτα συνδεδεμένο με το προηγούμενο, είναι το γεγονός ότι έχοντας οριοθετηθεί το πρόβλημα και τις γενεσιουργές του αιτίες το κράτος θα το επιλύσει στα πλαίσια της εξειδικευμένης πολιτικής (περιφερειακής πολιτικής).

Για τη μαρξιστική οπτική αντίθετα το γεγονός ότι διαμορφώθηκε ιστορικά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο σε ιδιαίτερο ακαδημαϊκό κλάδο δεν αρκεί. Η νομιμοποίηση του ιδιαίτερου ακαδημαϊκού κλάδου επιτυγχάνεται στη βάση της θεωρητικής ιδιαιτερότητας ή της κοινωνικής σημασίας του πραγματικού αντικειμένου. Εξάλλου, η διορθωτική παρέμβαση του κράτους κάθε άλλο παρά δεδομένη θεωρείται. Η ερμηνεία της κρατικής παρέμβασης μέσα από ιστορική έρευνα αποτελεί, όπως αναφέραμε, έναν από τους κοινωνικούς πα-

ράγοντες καταξίωσης του ιδιαίτερου επιστημονικού ενδιαφέροντος για το περιφερειακό ζήτημα.

Οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις, χωρίς να αποτελούν δομικό στοιχείο ή απαραίτητη προϋπόθεση του ΚΤΠ, έχουν τις παρακάτω δευτερογενείς αλλά εξαιρετικά σημαντικές συνέπειες:

- Δίνουν ερείσματα για ιδεολογικές διατυπώσεις, μεταθέσεις, μετατοπίσεις και διαστρεβλώσεις των πραγματικών κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων (μυθοποίηση της πραγματικότητας).
- Στο βαθμό που στο περιφερειακό ζήτημα αντιστοιχεί ένας ειδικός και σχετικά αυτονομημένος τομέας πολιτικής, που σε γνωστικό επίπεδο δεν αρθρώνεται ικανοποιητικά με τη συνολική κρατική πολιτική, δημιουργούνται τεράστια περιθώρια ιδεολογικών παραμορφώσεων σε σχέση με τις διορθωτικές/ρυθμιστικές δυνατότητες της εξειδικευμένη τομεακής πολιτικής.
- Επιδεινώνεται η θέση ορισμένων κοινωνικών στρωμάτων σαν αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης δύο καθορισμών: της θέσης των στρωμάτων αυτών στην παραγωγή και της θέσης τους στην περιφέρεια.
- Αυξάνουν τις δυνατότητες διαιρετικών πρακτικών σε βάρος της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων.

Τα παραπάνω σημεία συνιστούν και βασικούς λόγους, για τους οποίους η μελέτη του περιφερειακού ζητήματος καταξιώνεται κοινωνικά. Αποτελούν επίσης και βασικές θεματικές περιοχές έρευνας.

Το περιφερειακό πρόβλημα απαιτεί εμπειριστατωμένη μελέτη:

- για να αντιμετωπίζονται κριτικά και να παρακάμπτονται μια σειρά από ιδεολογικές προτάσεις, όπως του φετιχισμού της αποκέντρωσης,⁹ της δυνατότητας διάχυσης της ανάπτυξης στο χώρο¹⁰ κ.λπ.,
- για να ελέγχονται θεωρητικά και κοινωνικά οι στρατηγικές του κεφαλαίου και να εντοπίζονται οι διαιρετικές τους συνέπειες για την εργατική τάξη,
- για να περιορίζονται οι διαιρετικές συνέπειες της περιφερειακής πρακτικής πάνω στους εργαζομένους (το πού θα πραγματοποιηθεί μια επένδυση έχει επανειλημμένως χρησιμοποιηθεί με τρόπο που να δημιουργεί πρόσθετα ρήγματα στη συνοχή των εργαζομένων),
- για να αναλύονται, με θεωρητικά σημαντικό τρόπο, τα μέτρα τα οποία συνήθως προτείνονται για την υπέρβαση ή τον περιορισμό των περιφερειακών ανισοτήτων,
- για να προσδιορίζονται οι σχέσεις της εξειδικευμένης πολιτικής παρέμβασης (περιφερειακής πολιτικής) με την κρατική πολιτική γενικά,

9. Βλ. Καυκαλάς Γ. (1979).

10. Βλ. Βαΐου-Χατζημιχάλη Ν., Χατζημιχάλης Κ. (1979).

- για να προτείνονται εναλλακτικά μέτρα πολιτικής ενταγμένα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο προοδευτικής πολιτικής για το περιφερειακό και το κοινωνικό ζήτημα.

Αυτή η κατεύθυνση μπορεί να γονιμοποιηθεί στο πλαίσιο *θεωρητικά πληροφορημένης ιστορικής έρευνας* συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών, με συγκεκριμένη ταξική στρωμάτωση, συγκεκριμένες μορφές ταξικής πάλης, συγκεκριμένους θεσμούς και συγκεκριμένες μορφές κρατικής παρέμβασης. Δεδομένου ότι η περιφέρεια δεν αποτελεί, όπως υποστηρίξαμε, θεωρητικό αντικείμενο είναι ιδιαίτερα αμφισβητήσιμη η σκοπιμότητα αναζήτησης θεωρίας¹¹ του περιφερειακού προβλήματος.

Στο βαθμό που η χωροθετική συμπεριφορά των βιομηχανικών επιχειρήσεων αποτελεί έναν απ' τους παράγοντες της περιφερειακής διαφοροποίησης και των προβλημάτων που συνδέονται μ' αυτή, η ανάλυση που προηγήθηκε ενισχύεται απ' την ανάλυση του Λ. Λαμπριανίδη (1985), από την οποία παραθέτουμε δύο αποσπάσματα: «Η χωροθέτηση της βιομηχανίας είναι μια κοινωνική διαδικασία, το αποτέλεσμα αποφάσεων που παίρνονται από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Οι αποφάσεις αυτές είναι προϊόν μιας ποικιλίας παραγόντων όπως των οικονομικών πολιτικών, ιδεολογικών και πολιτιστικών συνθηκών της χώρας και κυρίως των διαφοροποιήσεών τους στο χώρο όπως επίσης των εισροών και εκροών, της διαδικασίας εργασίας και των τεχνικών που χρησιμοποιεί η υπό εξέταση βιομηχανία. Συνεπώς το φαινόμενο της χωροθέτησης της βιομηχανίας είναι αντιφατικό και πολύπλοκο και το συγκεκριμένο αποτέλεσμά του δεν μπορεί να προβλεφθεί σε καθαρά *θεωρητική βάση*. Η ανάλυση πρέπει να είναι ολιστική και διαλεκτική και για την κατανόηση μιας συγκεκριμένης ιστορικής και χωρικής πραγματικότητας να βασίζεται σε αρκετά λεπτομερή *ιστορική έρευνα*» (σ. 113). Και παρακάτω τονίζει ότι το σχήμα που προτείνει *δεν συνιστά «μια άλλη θεωρία με την έννοια της συστηματικής κατανόησης και ανάλυσης των γενικών νόμων, αρχών και αιτιών της χωροθέτησης της βιομηχανίας»* (σ. 115).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Από εποχή σε εποχή και από χώρα σε χώρα αλλάζει τόσο α) ο κοινωνικά διαμορφωμένος χώρος όσο και β) οι μορφές της ταξικής πάλης στο πλαίσιο των οποίων γίνονται και οι χωροταξικές επιλογές και οι περιφερειακές ανακατα-

11. Όπως π.χ. από την Ανδρικοπούλου Ε. στο *Ρύθμιση του Περιφερειακού Χώρου* (1985, σ. 98, 111).

τάξεις. Έτσι, η προσπάθεια διατύπωσης/ανάδειξης περιφερειακής θεωρίας —με την έννοια του γενικού ερμηνευτικού σχήματος ή του εργαλείου πρόβλεψης— δεν μπορεί παρά να σημαίνει:

- μείωση των πραγματικών αντιθέσεων που δημιουργούν την κοινωνική ιστορική αλλαγή, ή
- αντιστροφή της εμπειρικής εικόνας μιας συγκεκριμένης ιστορικά και γεωγραφικά πραγματικότητας σε θεωρία (αυτό δηλαδή που κάνουν συχνά οι αστοί θεωρητικοί).

Βγαίνει άραγε από τα παραπάνω το συμπέρασμα ότι η κατεύθυνση αυτή αποτελεί ουσιαστικά επιστροφή στον εμπειρισμό; Η απάντηση είναι βέβαια αρνητική. Αυτό που προτείνεται είναι ότι η προσέγγιση του περιφερειακού προβλήματος συνίσταται στην εφαρμογή του θεωρητικού εργαλείου του κλασικού μαρξισμού στην ανάλυση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής/ιστορικής μορφής —της άρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων με το χώρο— χωρίς την προϋπόθεση γενικού ερμηνευτικού σχήματος.

Η ιστορική ανάλυση αφορά τους κοινωνικούς σχηματισμούς και παραπέμπει στην ιδιαιτερότητά τους, σε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που κάνουν την αφηρημένη οντότητα του ΚΤΠ να μετασχηματίζεται σε συγκεκριμένη κοινωνία. Στα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά συμπεριλαμβάνεται και η άρθρωση του παραγωγικού και κοινωνικού συστήματος με τον γεωγραφικό χώρο.

Όλες οι θεωρητικές προσεγγίσεις που προσπαθούν να προβλέψουν την περιφερειακή διάρθρωση, αρχίζοντας από τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου ή από κάποιες αναλύσεις για τη δομή και τη λειτουργία της καπιταλιστικής επιχείρησης, διαπράττουν ένα σημαντικό λάθος, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής: από τις σχετικές αναλύσεις *απουσιάζει ουσιαστικά η ταξική πάλη*. Έτσι, δεν λαμβάνεται υπόψη:

- ότι συγκεκριμένη δομή και λειτουργία της καπιταλιστικής επιχείρησης είναι η ίδια αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως θεωρητικά δεδομένη,
- ότι οι νόμοι κίνησης του κεφαλαίου δεν είναι ανεξάρτητοι από την ταξική πάλη,
- ότι οι γεωγραφικές επιλογές του κεφαλαίου —που αποτελούν μέρος της εργατικής πάλης— είναι (θεωρητικά και κοινωνικά) δυνατό να ματαιωθούν με την παρέμβαση της εργατικής τάξης και άλλων κοινωνικών στρωμάτων, και
- ότι, επομένως, προσπαθώντας να προβλέψουν με βάση τη «λογική του κεφαλαίου» αναπαράγουν ουσιαστικά αυτή τη λογική —αλλά και την παντοδυναμία του κεφαλαίου— στο εσωτερικό της θεωρίας τους.

Η φιλελεύθερη αστική σκέψη έφτασε στο όριο των ερμηνευτικών της

δυνατοτήτων με την πρόταση του G. Myrdal (1957) ο οποίος έδειξε το αδιέξοδο των θεωριών της αυτόματης εξισορρόπησης των περιφερειακών ανισοτήτων. Η πρόταση του Myrdal εντοπίζει ένα δομο-λειτουργικό μηχανισμό αναπαραγωγής του περιφερειακού προβλήματος. Ουσιαστικά ο μηχανισμός αυτός αντιστοιχεί στη «λογική του κεφαλαίου» (δηλαδή στην προτεραιότητα του «οικονομικού» στον καπιταλισμό, έστω κι αν δεν διατυπώνεται μ' αυτούς τους όρους). Εξ ορισμού —από τη φύση δηλαδή της θεωρητικής της προέλευσης— η ερμηνεία αυτή δεν μπορούσε να αποκαταστήσει στο εσωτερικό της την ταξική πάλη, ως σημαντικό ερμηνευτικό παράγοντα. Στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης, η θεωρητική στροφή δεν μπορεί να περιορίζεται στην απλή επανατοποθέτηση του προβλήματος (η ίδια ερμηνεία με άλλους όρους). Η μαρξιστική στροφή οφείλει να συνεπάγεται τη διαφοροποίηση της μεθόδου, την αποκατάσταση της *ιστορικότητας* του περιφερειακού προβλήματος, και την εισαγωγή της έννοιας της ταξικής πάλης¹² ως βασικού *ερμηνευτικού παράγοντα*.

Για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με τη θεωρητική κριτική και την ανάγκη αυστηρότητας στη θεωρητική συζήτηση, δεν γίνεται εύκολα κατανοητή η αναγκαιότητα της προηγούμενης ανάλυσης. Ανακεφαλαιώνοντας θα παραθέσουμε μια σειρά συνεπειών της ελλειπτικής θεωρητικής κατεύθυνσης που αφορούν την ελληνική κυρίως βιβλιογραφία:

- Ατελείς ανεπεξέργαστες θεωρητικές γενικεύσεις¹³ καταλαμβάνουν το χώρο της αυστηρής θεωρητικής διατύπωσης του περιφερειακού ζητήματος. Στο σημείο αυτό παραπέμπουμε τον αναγνώστη στην ενδιαφέρουσα καταγραφή τέτοιων γενικεύσεων από τον Γ. Καυκαλά (1985).¹⁴
- Η αναζήτηση θεωρίας του περιφερειακού ζητήματος (με την έννοια του γενικού ερμηνευτικού σχήματος) δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε άγονο προβληματισμό και να αναπαραγάγει για το «περιφερειακό ζήτημα» τη φορμαλιστική και αδιέξοδη προσέγγιση του M. Castells για το «Αστικό ζήτημα».¹⁵

12. Όπου η έννοια της ταξικής πάλης δεν εξαντλείται στο εμπειρικά ανιχνεύσιμο μέρος της (μυθολογικές διεκδικήσεις, «περιφερειακά κινήματα» κ.λπ.). Για το περιεχόμενο της ταξικής πάλης στον κλασικό μαρξισμό βλ. Καρνάβου Ε. (1985), κεφ. 2.

13. Αυτό ισχύει λιγότερο σήμερα απ' ό,τι προ δεκαετίας και εν πάση περιπτώσει μετά τη συμβολή ερευνητών όπως οι: Ανδρικοπούλου Ε., Βαϊου-Χατζημιχάλη Ν., Χατζημιχάλης Κ., Καυκαλάς Γ., Λαγόπουλος Α.Φ., Λαμπριανίδης Α. κ.ά.

14. Περιφερειακή Οργάνωση της Οικονομίας, κεφ. 5, στο *Ρύθμιση του Περιφερειακού Χώρου*. Πρωτοδημοσιεύθηκε στο Περιοδικό *Πόλη και Περιφέρεια*, τ. 2, Σεπτ.-Δεκ. 1981.

15. Ο Castells M. (1968) αφού άρχισε με μια ενδιαφέρουσα κριτική της αστικής κοινωνιολογίας στο *Y-a-t-il une sociologie urbaine?* —όπου αμφισβήτησε την ύπαρξη πραγματικού και θεωρητικού αντικειμένου για τον ακαδημαϊκό αυτό κλάδο και επόμενος και την ιδιαιτερότητα του «αστικού ζητήματος» σε σχέση με το «κοινωνικό ζήτημα» (στον καπιταλισμό), στο *La que-*

- Η ερμηνευτική προσπάθεια δεν έχει μέχρι σήμερα επικεντρωθεί (ως όφειλε) στην ιστορική τεκμηρίωση του περιφερειακού προβλήματος και της προέλευσής του. Το κόστος από μια τέτοια έλλειψη, τόσο σε γνωστικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, είναι πρόδηλο.
- Δεν έχει τοποθετηθεί στο επίκεντρο του θεωρητικού ενδιαφέροντος και της ερευνητικής προσπάθειας η ερμηνεία του ρόλου του κράτους και των κρατικών παρεμβάσεων (σε ολόκληρη την πρόσφατη ιστορική πορεία και σε όλο το φάσμα πολιτικής, περιφερειακής και άλλης).
- Δεδομένου ότι η έννοια της ταξικής πάλης δεν εξαντλείται στο εμπειρικά ανιχνεύσιμο μέρος του συνόλου των ταξικών σχέσεων —εν προκειμένω στα «περιφερειακά κινήματα»— εξακολουθεί να παραμένει ανεκπλήρωτο το αίτημα της θεωρητικής ενσωμάτωσης της ταξικής πάλης (με ολόκληρο το πλάτος με το οποίο εμφανίζεται στην κλασική μαρξιστική βιβλιογραφία) ως βασικού ερμηνευτικού παράγοντας των περιφερειακών διαφοροποιήσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aglietta M., *Theory of Capitalist Regulation*, New Left Books, Λονδίνο 1979.
- Ανδρικοπούλου Ε., Καρακάλας Γ., *Η Ρύθμιση του Περιφερειακού Χώρου: Θεωρία και Πρακτική*, Παρατηρητής, 1985.
- Βαΐου-Χατζημηγάλη Ν., Χατζημηγάλης Κ., *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Εκβιομηχάνιση*, Εξάντας, 1979.
- Braveman H., «Labor and Monopoly Capital», *Monthly Review Press*, Νέα Υόρκη 1974.
- Castells M., «Y-a-t-il une sociologie urbaine?», *Sociology du Travail*, αρ. 1, 1968.
- , *La question urbaine*, Maspero, Παρίσι 1972.
- De Brunhoff S., *The State, Capital and Economic Policy*, Pluto Press, 1978.
- Edwards R., «The Social Relations of Production in the Firm and Labour Market Structure», *Politics and Society*, τ. 5(1), 1975, 83-108.
- Fine B., Harris L., *Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο*, Guttenberg, 1986.
- Friedman A., *Industry and Labour*, Macmillan, Λονδίνο 1977.
- , «The Rise and Decline of Hillfields, Coventry: Theorising Urban Deprivation», Unpublished paper of the *Department of Economics, University of Bristol*, 1977.
- Gordon D., *Segmented Labour, Divided Workers*, Cambridge University Press, 1982.
- Hobsbawm J., *Industry and Empire*, 1968.
- Holloway J. και Piccioto S. (επιμ.), *State and Capital*, Edward Arnold, 1978.
- Hymer S., «The Multinational Corporation and the Law of Uneven Development» στο H. Radice (επιμ.), *International Firms and Modern Imperialism*, Penguin, Harmondsworth 1975, 37-62.

sition urbaine (1972) προχώρησε σε μία φορμαλιστική, στρουκτουραλιστική προσπάθεια γενικής θεωρίας για το αστικό ζήτημα, αναπαράγοντας σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα της αστικής κοινωνιολογίας (βλ. Καρνάβου Ε., 1980).

- Καρνάβου Ε., *The Urban Question and the State in Britain: An Evaluation of Historical Processes and Theoretical Perspectives*, διδακτορική διατριβή (Λονδίνο LSE & PS), 1985.
- , «Κρατικός παρεμβατισμός και οικιστικά προβλήματα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 39-40, 1980, σ. 433-449.
- Καυκαλάς Γ., «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Συσσώρευση του κεφαλαίου», *Σύγχρονα θέματα*, τ. 6, 1979, 53-62.
- Labrianidis L., *Industrial Location in Capitalist Societies*, University of London, 1982.
- Λαμπριανίδης Λ., «Χώρος και Κοινωνία, Χωροθέτηση της Βιομηχανίας σε Καπιταλιστικούς Κοινωνικούς Σχηματισμούς», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 5, 1985.
- Λαγόπουλος Α.Φ., *Διερεύνηση του Δικτύου Αστικών Οικισμών στην Ελλάδα*, 3η Φάση, ΤΕΕ - Β' Έδρα Πολυτεχνικής ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1980.
- Lefebvre H., «Reflections sur le structuralisme et l'histoire», *Cahier Internationaux de Sociologie*, τ. XXXV, Ιουλ.-Δεκ. 1963.
- , *Au-delà du structuralisme*, editions Anthropos, 1971.
- Lipietz A., *Le capital et son espace*, Maspero, Παρίσι 1977.
- , «Inter-regional polarisation and the Tertiarisation of Society», *Papers of the Royal Science Association*, τ. 44, 1979.
- Mandel E., «The Dialectic of Class and Region in Belgium», *New Left Review*, ap. 20, 1963, 5-31.
- , «Capitalism and Regional Disparities», *Asian Socialist Forum*, τ. 1, 1969.
- Marx K., *Capital*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1977.
- Massey D., *Industrial Location Theory Reconsidered*, Open University Texts, 1977.
- Meillasoux G., *Femmes, Greniers et Capitaux*, Maspero, Παρίσι 1975.
- Morgan K., «State Intervention and the Regional Question», *University of Sussex*, Mimeo, 1979 (a).
- , «State Intervention and Industrial Reconstruction in Postwar Britain», *Sussex WP in Urban and Regional Studies*, ap. 16, 1979 (b).
- , «The Reformulation of the Regional Question, Regional Policy and the British State», *Sussex WP in Urban and Regional Studies*, ap. 18, 1980.
- Myrdal G., *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Duckworth, Λονδίνο 1957.
- Πετμεξίδου-Τσουλουβή Μ., *Πολιτική Περιφερειακής Ανάπτυξης* (αδημοσίευτο).
- Sayer A., «Some Methodological Problems in Industrial Location Studies», *Institute of British Geographers, Industrial and Economic Activity Groups*, Λονδίνο 1980.
- , «Explanation in Economic Geography», *Progress in Human Geography*, τ. 6(1), 1982, 68-88.
- Stedman-Jones G., *Outcast London*, Oxford U.P., 1971.
- Tompson E.P., *The Poverty of Theory*, Merlin Press, 1978.
- Vernon R., «International Investment and International Trade in the Product Cycle», *Quarterly Journal of Economics*, τ. 80, 1966, 190-207.